

ПРОЦЕС УНІФІКАЦІЇ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ У ТЕРМІНОСИСТЕМІ НАЗВ ГОРОДНІХ КУЛЬТУР

Т.А. Марченко

Стаття присвячена проблемі діалектичної уніфікації в термінологічній системі української мови. Поданий лексичний матеріал мотивує процес уніфікації. Розглянуто проблему лексичного калькування та ксенізації.

Розвиткові термінологічної бази української мови сприяє вивчення її окремих терміносистем. У галузі ботанічної термінології лексико-семантична група назв городніх (овочевих) культур посідає одне з визначальних місць.

Специфічними ознаками цієї термінологічної групи є міжстильове функціонування її лексичних одиниць, значна кількість запозичених терміноелементів (75%), широке використання народнорозмовних варіантів наукових термінів: “Назви рослин з найдавніших часів відзначалися тим, що серед них значну частину складали слова, асоціативно пов’язані з іншими сферами дійсності і первісно належні до інших тематичних груп лексики” [1, 46].

Назви рослин в українській мові як за особливостями форми, так і з погляду семантики виникли внаслідок складних і тривалих історичних процесів, у яких тісно переплелися екстралінгвістичні та суто лінгвістичні чинники. Цій групі лексем властива значна розмаїтість складу і генетична неоднорідність. Одні утворення належать до загальнослов’янського періоду, навіть до індоєвропейського (*лобода, капуста, салат*), інші з’явилися значно пізніше, в період формування східнослов’янських мов (*огірок, морква, горох*). Частина цих назв – застарілі лексеми, інші, навпаки, відносно пізні за своїм походженням. До найдавнішого шару ботанічної термінології належать архаїчні за своєю структурою слова, які можна етимологізувати на індоєвропейському мовному рівні, бо вони мають відповідники в інших індоєвропейських мовах.

Для назв городніх культур також характерний процес вторинної номінації, що позначався у застосуванні вже відомих і поширених лексичних одиниць для називання нової городньої культури, яка була менш відомою, представленою лише недавно, але подібною за зовнішніми ознаками, сферою використання, смаковими характеристиками тощо (*баклажан – помідор, топінамбур, картопля – ріпа, фізаліс – мексиканський помідор*). Так, кукурудза (*Zea mais*), яка стала відомою європейцям тільки після відкриття Америки, в англійській мові одержала назву *turkey corn* „турецьке жито”, у німецькій *turkischer Weizen* „турецька пшениця”, *Walschkorn* „італійське хлібне зерно”. Тому не дивно, що в сучасних українських говорах лексема *кукурудза* має назви *пшеничка, пшінка, біб*, а качани і зерно кукурудзи – *бобули* (< *боб* „квасоля”), *гроздай, гроздичника*.

Назва *картопля* (*Solanum tuberosum*) у російській мові довго зберігала форму *земляные яблоки* (< фр. *potme de terre*), а в українській мові шляхом перенесення назв функціонують такі на позначення городньої культури „картопля”: *ріпа, бура ріпа, земляний біб, гарбуз*. Подібний процес засвідчено й у функціонуванні назв *цукровий буряк* та *кормовий буряк*: *цукрова ріпа і маргова (маржача) ріпа*, а також у німецьких назвах *моркви* та *столового буряка*: *Gelbrübe*, букв. „жовта ріпа” і *Rotrübe* – „червона ріпа”.

Варіанти української літературної мови в галузі словотворення значною мірою зумовлені наявністю їх у різних говорах. Одна й та сама словотвірна одиниця може бути нормативною, якщо розглядати її в системі літературної мови, і водночас становити діалектну одиницю, якщо розглядати її як елемент діалектної системи у відношенні до інших діалектних одиниць (*бурячник - огірочник лікарський, бурячки, бурячник, бурячник, гірочник, гірочник лікарський, огіречник, огірочна трава, огірочник, огірочник звичайний, огірошина трава, огірошник, огуречна трава*,

огуречник, огурочник, угіречник; диня - бовтуха, бундава, бухарка, дубівка, зеленка, зимівка, канталупа, карапузка, качанка, липівка, мальон, мальона, мелон, мельон, огірок мелон, татарка, тікіца).

Як зазначає І. Матвіяс, саме уніфікація варіантів діалектних назв, що є особливо поширеними у ботанічній термінологічній лексиці, зокрема, у термінах-назвах городніх культур, є важливим завданням при створенні терміносистеми [2, 23].

Виникнення діалектних назв не залежить від того, запозичений термін чи власний. Пор.: капуста - *капуска, капуста, капуста городяна, капуста звичайна, капустина, капустиця*. Качанна капуста: *капуста біла, капуста головаста, капуста головаста, капуста головчаста, капуста завитка, капуста качанна, капуста крижівка, капуста проста, капустиця, куреки*. Савойська капуста: *капуста волоска, капуста волоска, капуста кучерява, капуста сафойська, кель*. Брюссельська капуста: *брукселка, капуста бруксельська, капуста пуплячка*. Цвітна капуста: *цвітуха, калафьор, карафіюль, карафіоли*. Кольрабі: *брідовка, галарєпа, калараб, каларєпа, каларіна, капуста каларіна*; кукурудза - *Божа пиначка, калачики, кендериця, кики, киндириця, китка, кияхи, кійки, кіюшки, кіяхи, кіяшки українські, кукурдуз, кукуриця, кукурудз, кукурудза, кукурудза звичайна, кукуруза, мелай, памавки, папуша, папушої, папушою, пиначка, пиначка, піінка, тенгериця, тендериця, тетериця, шулька*. Квасоля: *баба, бабоха, балабан, балазала, бацан, бецай, бомба, бувалачка, бугаї, бумбаня, вельбіг, волоцюга, карганка, квасоля, квасуля, кобилиця, кобилюха, кукурудзянка, татарка, турецький біб, фасоля, фасоля звичайна, фасоль, фасуля, фізола, фізоля, хвасоля, ясько*. Коріандр: *кишинець, колендра, колендра сійна, колядра, коляндра, коляндра сійна, троян сійний*. Майоран: *магєра, магеран, мадаран, мадеран, мадяран, мадьоран, майоран городний, майоранек, майорці, майран, майранок, материнка, розмайран*.

Певну словотвірну систему в літературній мові становлять назви бадилля різних сільськогосподарських культур, що також уніфікуються. Бадилля картоплі в літературній мові має єдину назву із суфіксом - *иння* (*картоплиння*), з наявної в говорах великої кількості інших утворень на позначення бадилля картоплі до сучасної літературної мови не ввійшла жодна: *картоплиння* [3; II, 223]. На позначення стебел огірків у літературній мові вживаються дві паралельні назви з коренем -*огуд* і суфіксами -*иння* (*огудиння, цибулиння*) і -*ина* (*огудина, цибулина*) та з коренем - *огірок* і суфіксом -*иння* (*огірчиння*). Численні інші назви, наявні в говорах, до літературної мови не ввійшли. Горохове стебло з листям у літературній мові має єдину назву з суфіксом -*иння*—*горохвиння*. У словнику Б. Грінченка в цьому значенні подаються форми слів *гороховина, горохвина, горохлянка, горохв'янка*, що поширені в говорах, але до сучасної літературної мови не ввійшли [3; I, 225]. Листя буряків на всіх етапах розвитку нової української літературної мови має дві рівноправні назви з суфіксами -*иння* (*бурячиння, огірчиння*) та -*овиння* (*буряковиння, картоплиння*): “*Що вона робить!*” – *вовкулака перестав дихати й упав між рядки картоплиння* (Слап).

На сучасному етапі жодна з суфіксальних форм (*огуд, огудиння*) не виявляє будь-якої переваги над іншою: *У нашого Данила сім саженой жила (гарбузовий огуд)* (Нар. тв.); *Навпростець, через присадибні ділянки, плутаючись і спотикаючись у гарбузовому огудинні, подибав у напрямку асфальтової траси* (Білий).

Процес уніфікації словотвірних варіантів спостерігається і в назвах рослин близьких за семантикою до назв городніх культур. Так, іменник *соняшник* у сучасній літературній мові зрідка вживається також у варіантній формі *сонях*, яку СУМ кваліфікує як розмовну; обидва варіанти цієї назви наводяться в словнику Б.Грінченка. Можна припускати, що варіант *сонях*, зрештою, вийде з ужитку в літературній мові. Наявні в говорах інші назви цієї рослини до літературної мови не ввійшли [3; IV, 168].

У літературній мові вживається безваріантна назва *картопля*, хоч у словнику Б.Грінченка фіксуються словотвірні варіанти *картоха* і *картошка* (на сучасному етапі характерні для розмовної мови), а також синонімічна назва *бульба* [3; I, 113]. У

колишньому західноукраїнському варіанті літературної мови нормативними були фонетичні варіанти *картофля* й *картохля* та синонімічні назви *бараболя*, *бульба* і *бульбега*, *бульбан*, *бульбиця*, *буришка*, *мандибурка* [3; II, 223-224]. Уніфікація колишніх лексичних і словотвірних варіантів у цьому випадку є виразною. Хоча для наукової мови діалектне слово *бульба* набуло нового значення (*картоплина*, *плід*, *насіння*): *Бульби* пророщують у темряві за температури 12-14⁰С та відносної вологості повітря близько 85% з обов'язковим вентиляванням приміщення; Антисептичні речовини на зрізи *бульб* наносять тільки у вигляді аерозолей; Можна зробити декілька відокремлень й мати з однієї *бульби* до 20 паростків; Картоплю можна розмножувати, розрізуючи *бульби* на стільки шматочків, скільки в ній вічок [4, 8].

Уніфікованою в сучасній літературній мові виступає назва *щавель*, а варіант *щавій* СУМ кваліфікує як діалектний [5; IX, 570]. У словнику Б. Грінченка в цьому значенні фіксуються ще варіанти *щавух*, *щавник* і *щавя*, але жоден з них не став нормативним (як і інші: *голод*, *горошок горобиний*, *гречка дика*, *злодій*, *квасець*, *квасниця*, *квасок*, *кислиця*, *макриш*, *шівник*, *шиєв*, *щавя заяча*, *щавель*, *щавель гороб'ячий*, *щавель кислий*, *щавель насський*, *щавій путятник*, *щавлик*, *щавник*, *щява*, *щевій*, *щівник*) [3; IV, 521].

Процес уніфікації словотвірних варіантів у літературній мові полягає в скороченні кількості діалектних за походженням словотворчих засобів.

Словотвірні зв'язки слів та їхні семантичні зв'язки організовують лексику кожної людської мови так, що вона стає відкритою лексичною системою, яка постійно зазнає змін. Звичайно, коли йдеться про живу мову, з неї постійно випадають застарілі слова (архаїзми), і вона поповнюється новими словами (неологізмами) та запозиченими з інших мов словами (краще сказати – ксенізмами – чужими одиницями, ніж це було прийнято - варваризмами). Для назв городніх культур з їхнім великим відсотком запозичень поняття варваризму чи кальки стирається протягом постійного функціонування в мові, сприймається як етапи проникнення терміна до мови. Так, на початку свого входження до української мови такі номенклатурні ботанічні терміноелементи були кальками, а для народнорозмовної мови - варваризмами, бо вони повністю переносилися до мови писемної та трансформувалися в усному мовленні (*Physalis*, *Foeniculum*, *Asparagus*, *Pastinaka*, *Majorana*). За словами О.Білецького, “своєрідним запозиченням є так звані кальки. Отже, лексична калька в цій мові є запозиченням з іншої мови засобу вираження певного поняття, яке в цій іншій мові виражається шляхом словотворення” [6; 144]. Але, як зазначає Ф. Нікітїна, “...утворення кальок із поширених у багатьох мовах термінів греко-латинського походження не можна вважати перспективним напрямком, гідним схвалення з боку мовознавців. Не говорячи про загальновідомі та добре доведені переваги інтернаціональних термінів греко-латинського походження, слід наголосити, що надмірне калькування може спричинити певну ізоляцію від культурного ареалу найпоширеніших сучасних мов” [7; 47].

Лексичні кальки серед назв городніх культур представлено такими термінами: перший компонент у словосполученні *земляна груша* (топінамбур) є лексичною калькою, дослівним перекладом англійського слова *earth*, що означає „земля, земляний”; у народній назві *естрагону -дракон-трава* - також перший елемент калькований з латинської мови (лат. *dragunculus*); у терміносполученні *білоголова* (*червоноголова*) *капуста* також елемент *голова* є калькою з латинської назви (лат. *caput* „голова”); діалектна назва картоплі *бульба* є калькою від народно-латинської назви *tufeg* „бульба”; у видовій назві *лободи білої* лексема *біла* є перекладом латинського слова *albus* „білий, блідий, світлий”.

Таким чином, хоча діалектна лексика української мови уніфікується, проте повністю нівелювати значення окремих лексичних одиниць не варто, бо саме вони (як утворення народної мови) служать для моделювання нових форм літературної

мови, можуть запобігати процесам калькування та ксенізації термінологічної лексики.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of dialectal unification in terminological system of Ukrainian language. Lexical material was given to motivate the unification process. The problem of loan translation and barbarisms has also been discussed.

Key Words: terminological vocabulary, dialects, unification, loan translation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Карпова В.Л. Староукраїнські вторинні назви рослин (асоціативно пов'язані із сферою живої природи) // Мовознавство. – 1984. - №2. – С. 46-54.
2. Матвіяс І.Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові // Мовознавство. – 2004. - № 4. – С. 23.
3. Грінченко Б.Д. Словарь украинскаго языка. Собранный редакціей журнала “Кіевская Старина” (1907-1909рр.) / Редактировал съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ Б.Д.Грінченко.- К.: В-во АН УРСР, 1937.- Т. I-IV.
4. Верменко Ю.А. Прискорення розмноження картоплі // ДСГ. – 2006. - №4. – С. 8.
5. Словник української мови: В 11 т.- К.: Наук. дум., 1970 -1980. - Т. I-XI.
6. Білецький О.О. Про мову і мовознавство. – К.: “АтрЕк”, 1996. – 222с.
7. Нікітіна Ф.О. Засоби структуризації інтернаціональних терміноелементів в українській науковій термінології // Мовознавство. – 1996. - № 4-5. – С. 47-49.

Надійшла до редакції 29 листопада 2007 р.